

Всесвітня історія

УДК: 94(5)
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-027

О. Л. Ковальков

АФГАНІСТАН І АФГАНСЬКА ВІЙНА ОЧИМА РАДЯНСЬКИХ “АФГАНЦІВ”

На основі переважно мемуарної літератури та щоденникових записів здійснена спроба реконструкції образу Афганістану та його мешканців, а також афганського конфлікту та участі в ньому СРСР, в усвідомленні радянських військовослужбовців-“афганців”. Доведено, що образ “чужого” в свідомості радянських військовослужбовців в умовах жорсткої збройної конфронтації поступово трансформувався в образ “ворога”. Простежено еволюцію ставлення до афганських подій і участі в них СРСР з боку безпосередніх учасників конфлікту.

Ключові слова: Демократична Республіка Афганістан, Обмежений контингент радянських військ, війна в Афганістані, мемуари, сприйняття і усвідомлення.

“Образ чужого” є невід’ємною складовою картини світу представника будь-якої культурно-історичної спільності. Представника іншого світу традиційно усвідомлювали й сприймали під кутом зору несхожості, відмінності, незрозумілості тощо. Особливого змісту набував такий образ в умовах силової конфронтації, коли “образ чужого” зливався з “образом ворога”. Зазвичай військово-історична наука ігнорує або ж нехтує ментально-психологічними аспектами, забуваючи, що війна – це не лише маневри й плацдарми, але й конкретні живі люди, від внутрішнього світу, відчуттів та почуттів яких не в останню чергу залежать хід і результат військових дій. Проте здобутки того напрямку історичних досліджень, котрий пов’язують із історичною антропологією або ж історією ментальності засвідчують, що звернення до цього пласту представницьку бібліографію війни, яка на сьогодні налічує понад тисячу позицій. Найбільш повний її огляд зробив А.А. Костира [1]. Проте, як йдеться в одному із останніх досліджень, “не зважаючи на значний обсяг літератури, було б надто оптимістично стверджувати, що осмислення неоголошеної війни в Афганістані можна вважати завершеним фактом” [2, с. 49]. Ці слова повною мірою характеризують задекларовану проблему, адже окрім досліджень О.С. Сенявської [3; 4] і нарису В. Драгомірцького [5] психологічні аспекти війни в Афганістані українськими та російськими істориками не піднімалися.

Мемуари учасників подій в Афганістані і сьогодні залишаються найбільш масовим та доступним джерелом для вивчення афганської авантюри Кремля. Ми свідомі того, що мемуари – джерело специфічне. Адже спогади генерала й сержанта суттєво різняться за інформативністю та глибиною, суб’єктивізм мемуарів часто спотворює реальну картину подій. До того ж, як правило, мемуари є продуктом переосмислення власного досвіду, оцінка його “заднім числом”. Проте у нашому випадку саме суб’єктивізм військових мемуарів є особливо цінним, а переосмислення робить можливим відхід від емоційного забарвлення пережитого й дозволяє автору оцінити й проаналізувати минулі події. Тому такий тип джерел може дати змогу отримати відповіді на головні запитання:

- Що військовослужбовці знали про Афганістан до відправлення “за річку”?
- Що їх найбільше вразило в цій державі?
- Чи відповідала реальна картина тій, котра була сформована офіційними ЗМІ або ж на політзаняттях?
- Яким чином оцінювали характер подій в Афганістані і чи змінювалася ця оцінка з часом? Якщо змінювалася, то в який бік?
- Чим була ця війна для Афганістану і для радянських військових?

Перелік дослідницьких запитань може бути продовженим, але й відповідей на ці буде достатньо задля того, щоб спробувати наблизитися до “образу Афганістану” та “образу афганця”, який сформувався у свідомості військовослужбовця ОКРВ.

Аналіз наявних свідчень дозволяє стверджувати, що рівень знань про Демократичну республіку Афганістан та ситуацію в цій країні в середовищі радянських військовослужбовців до відправки "за річку" був вкрай низьким. Зі спогадів рядового-сапера А.А. Шахова: "Коли нас призивали на службу, ані з газет, ані з телепередач не можна було толком зрозуміти, що коїться в Афганістані... Йшли ми туди, зовсім не знаючи, з чим зіштовхнемося" [6, с. 8]. А ось свідчення офіцера: "До грудня 1979 року знав про Афганістан лише загальні відомості, які друкувалися в періодиці, та дещо почуте. Відверто кажучи, з усіх сусідів нашої країни Афганістан сприймався найбільш відсторонено і якимось відверто екзотично" [7, с. 17]. Це і не дивно, адже генерал-полковник Віктор Аркадійович Меримський, заступник начальника Оперативної групи Мініборони СРСР в Афганістані у 1979 – 1984 рр., пізніше згадував, що в серпні 1979 р. під час розмови з маршалом С.Л. Соколовим напередодні відрядження до ДРА на запитання: "Що ти знаєш про Афганістан?" зрозумів, що знає про цю країну вкрай мало [8, с. 11]. "Усі учасники делегації, так само як і я, мали досить туманне уявлення про Афганістан... Наші знання обмежувалися матеріалами газет та короткими відеосюжетами телебачення, котрі скупко повідомляли головним чином про успіхи Квітневої революції. Справжнього стану справ ми не знали" – продовжував радянський генерал [8, с. 18]. Зауважимо, що В.А. Меримський пізніше п'ять років координував діяльність радянських військ в Афганістані.

Відповідно, знайомитися з країною військовим доводилося на місці. І для більшості з них в Афганістані було чимало чужого і вражаючого. Усі автори одностайні в оцінці природних умов Афганістану як незвичних, складних та майже неприйнятних для життя та господарської діяльності. Особливо це стосується військових, котрі походили з європейських районів Союзу РСР. Згадує майор П.А. Попов: "Я не уявляв, що таке гори, я бачив їх у телевізорі. Я не уявляв, що таке пустеля, я не уявляв, що таке 65 градусів на сонці. Я не уявляв, що таке порох. В Пулі-Хумрі у нас навіть була приказка: "Якщо хочеш жити в пилі, приїжджай в Пулі-Хумрі". Там, коли з техніки зістрибуєш, на 60 сантиметрів занурюєшся в порох. Як борошно... Одна "броня" пройшла – і далі нічого не видно, йдеш, як у тумані... Потім, коли перший раз потрапив до Джелалабаду, це для мене взагалі був шок. Важко уявити: 70 градусів на сонці і 96% вологості. Бамбук росте, банани. Мавпи стрибають. Перша думка була: "А як же там живуть люди?" [4, с. 80].

Щодо населення Афганістану, то перші враження усіх, хто перетинав кордон, зводилися до часто вживаного в спогадах "афганців" образу "машини часу": в Афганістані за мусульманським календарем тривало XIV століття, рівень життя населення був відповідним. "Перше враження про Афганістан – нещасний, забитий народ. У калашах на босу ногу, в одязі, який я бачив лише в історичних фільмах... В кишлаках електричного освітлення не було..." – писав один автор [9, с. 21]. Відсутність зручностей та "благ цивілізації" відзначали й щодо міст. Один із офіцерів писав про провінцію Бадахшан, що лише в центрі – місті Файзабаді – в окремих будинках була електрика [10, с. 127]. Навіть Кабул вражав радянських військових: "Умови в Афганістані ахові. Навіть у столиці не було водогону. Туалети відкриті... Коли піднімається вітер "афганець" у метрі нічого не видно. У повітря здіймається не лише пісок, але й усі ці фекалії..." [11, с. 56]. Змальована картина відповідала дійсності, адже, за даними офіційної довідки про санітарно-епідемічний стан в ДРА, лише 2,4% жителів Кабулу мали будинки із каналізацією [12, с. 272]. В кишлаках же усі джерела води (неповноводні річки, водосховища, арики, криниці, джерела) використовувалися, окрім вживання та приготування їжі, для напування худоби, прання білизни, зрошування. Туди ж скидалися усі відходи. Тому в багатьох працях автори звертають увагу на нездоровий жовтуватий колір шкіри афганців і роблять висновок: хвора печінка внаслідок вживання неякісної води.

З особливим співчуттям на сторінках своїх спогадів радянські військові змальовували афганських дітей. Саме вони для них – уособлення бідності й забитості місцевого населення. Так, підполковник В. Добиш на запитання про найглибші враження про Афганістан говорив: "Діти. Звичайно ж діти. Шкода їх, ну просто сил немає. Голі, босі, по снігу біжать, жебракують" [7, с. 43]. Інший автор розчулено писав про дітей: "босоногі, веселі й приязні" [13, с. 32].

Акцентування уваги на тотальній бідності Афганістану й афганського населення є цілком зрозумілим: надто різким був контраст між достатньо влаштованим побутом більшості військовослужбовців у СРСР та тим, з чим вони зіштовхнулися "за річкою". Проте в ряді випадків між рядків авторів мемуарів простежуються й результати пропагандистської обробки особового складу Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. Один із офіцерів згадував: "Гарна країна... Правда люди поки що бідно живуть..." [7, с. 26]. Наголошуємо на словах "поки що". В них втілена думка, присутня у багатьох авторів: бідність ця є результатом антинародної політики імперіалістів та попередніх антинародних режимів і скоро буде подолана новою народною владою за братньої підтримки з боку СРСР. Напевне, що так тоді думало чимало радянських людей.

Поряд із бідністю й убогістю радянську людину дивувала в Афганістані й східна екзотика. "Багато чого дивує приїжджу людину в Афганістані. Екзотична природа, убоге життя горян і кочовиків, порох, котрий без жодного подиху вітру сам по собі здіймається й висить у повітрі, давні, зруйновані ще Чингізханом фортеці, гігантські Будди Баміана, мечеті Герата і Мазарі-Шаріфа" [7, с. 79]. "У Кабулі, як і в усіх інших містах Афганістану, при усій вбогості його цивілізації, дивує екзотика, примхлива суміш східних колоритів" – писав Ю. Нешумов. [13, с. 32]. В іншому місці цей же автор більш детально пише про афганську столицю: "Сотні людей у найрізноманітнішому, подекуди екзотичному вбранні розтеклися по чисельних базарах, дуканах і мечетях. Потік машин усіх марок, розмальованих, завантажених по вінця "бурбухайок" вперемішку з верблюдами і віслюками. І повсюдно запах шкіри і кошми, багать і мангалів" [13, с. 17]. А ось яким побачив вулиці Кабула у 1988 році наступний автор: "Пастух із гуртом розумних баранів йде вздовж вулиці з тролейбусним рухом" [14, с. 254]. Усе було незвичним. Радник афганського Царандоя (органів внутрішніх справ) згадував, як його здивувало прохання піти на базар і купити 5 кілограмів дров. "Спочатку здивувався,

думав, що з мене глузують. Проте це був не жарт. Дрова в Афганістані – на вагу й коштують не дешево” [15].

В усій цій східній афганській екзотиці громадян першої в світі соціалістичної держави дивувала ще одна обставина. У багатьох спогадах військовослужбовців виразно проступає здивування, котре межує із заздрістю, подекуди навіть із обуренням від афганських базарів і дуканів. На фоні тотальної бідності яскравим контрастом було розмаїття товарів на прилавках. Навіть на вулицях Кабулу не лише верблюди, віслюки чи бронетехніка кидалися у вічі. “Тойоти”, “Форди” і “Мерседеси”, якими були заповнені вулиці афганської столиці [16, с. 5], для переважної більшості військовослужбовців із СРСР були першими іномарками, які вони бачили наживо. Базари ж взагалі здатні були породити шок людини, котра вдома жила в умовах тотального і перманентного застійного дефіциту й черг. “Наймодніші шмотки, котрі декілька тижнів тому були виготовлені на якійсь англійській фабриці. Поряд із ними у безладі лежали японські магнітофони, телевізори, годинники усіх мастей, парфуми...” – згадував один із військовослужбовців [4, с. 314]. Цілком природно, що таке розмаїття породжувало бажання покращити побут і гардероб своєї родини на батьківщині. І до Союзу з Афганістану потекли потоки дублянок, аудіо- та відеотехніки, трикотажу. “Якщо дружина у “Монтані” – чоловік в Афганістані” – йшлося у радянській приказці 1980-х.

Радянські солдати і офіцери спрямовувалися до ДРА з метою надання інтернаціональної допомоги братньому афганському народу у справі революційних перетворень і відбиття зовнішньої агресії. На це була спрямована уся пропагандистська машина, уся енергія армії замполітів. “Ми їхали робити революцію! Так нам казали і ми вірили” – згадував після війни один із рядових вояків ОКРВ [17, с. 16]. Звісно, що він був непоодиноким у такому переконанні. Про рівень обізнаності основної маси військовослужбовців із реальним станом речей у сусідній південній країні ми вже говорили. Схоже, що з часом сприйняття того, що відбувалося в Афганістані, змінювалося. Виявилось, що революція не була загальнонаціональною чи загальнонародною: “Потрапляли, бувало, в такі місця, де не те що про революцію не чули, що таке Кабул не знали” [18, с. 34]. Виявилось, що революційні перетворення жодним чином не покращили життя основної маси населення країни. Один із афганських солдатів відверто розповів високому радянському офіцерові: “Після земельної реформи жити ми стали гірше. Раніше наші батьки землі не мали, проте працювали на панів і заробляли собі на хліб. Зараз же немає ні того, ні іншого, тому що землю в панів забрали, а нам не дали” [19, с. 79]. І що у глибинці ставлення до народної влади є далеко не прихильним. Радянський офіцер, котрий був присутній на зустрічі організаційного ядра зі старійшинами кишлаків, наводить слова одного з них: “Чому ми маємо підтримувати уряд? Де їх діти? Хто в Парижі, хто у Відні. А наші – тут!” І вказав ціпком на маленький мусульманський цвинтар [20, с. 92]. Безглуздість спроб реорганізувати афганський уклад на кшталт радянської Середньої Азії поступово усвідомлювали і нагорі. Так, начальник Групи управління Міністерства оборони СРСР в Афганістані у 1984 – 1989 роках, генерал армії В.І. Варенніков, котрий неодноразово бував в Афганістані, на засіданні Політбюро ЦК КПРС у травні 1987 року різко виголосив: “Безграмотний народ, а ми його агітуємо за соціалізм, нав’язуємо поняття національно-демократичної революції. А вони там, в Афганістані, нічого в цьому не тямлять” [21, с. 186].

Можна стверджувати, що для такого висновку вистачало куди менше часу для людини, котра на власні очі переконувалася у тому, що реальний стан справ у ДРА докорінним чином різнився від офіційно пропагованого. А це, звісно ж, не могло не вплинути на мотивацію виконання інтернаціонального обов’язку радянським солдатом.

Сам характер афганської війни сприяв зміні уявлення про мету перебування радянських військ у цій країні. Варто відзначити, що радянські військові у своїх спогадах про урядові афганські війська пишуть у дуже непривабливих формах. Уже цитований В.А. Меримський, котрий влітку 1979 року інспектував афганські частини, писав: “Під час поїздок і роботи в афганських дивізіях мене вразила жахлива бідність і невлаштованість особового складу” [8, с. 18]. Генерал О.І. Лебедь пізніше про 444-й полк афганських “командос” напише куди більш категорично: “Полк укомплектований добрячим збродом” [22, с. 81]. Але ж радянська пропаганда, услід за афганськими керманічами, не припиняла переконувати, що саме армія – головна опора й підтримка народної влади. Реальний же стан збройних сил ДРА спричинив усе більш активне залучення частин ОКРВ до відкритих бойових дій. І в ході їх “дуже швидко усі зрозуміли: війна йде не з бандитами, а з народом”, як згадував один із сержантів 40-ї армії [12, с. 164]. І у головах солдатів почали формулюватися питання, на які вони не могли отримати відповіді під час політзанять: “Чому цілимося у кожного афганця з кулемета?”, “Чому вбиваємо тих, до кого прийшли на допомогу?” [18, с. 163]. Один із військовослужбовців дивувався: “Ми приїхали соціалізм будувати, а нас оточили колючим дротом” [16, с. 49]. Ветеран спецназу згадував: “Я постійно відчував, що ми воюємо на ворожій землі, що усі в кишлаках дивляться на нас вовком” [23, с. 45]. А офіцер того ж спецназу відверто вказував, що “більшість афганців вважали нас “невірними” й інтервентами, котрі невідомо заради чого прийшли на їхню землю” [23, с. 48]. Ще один автор так змальовував формат відносин між радянськими військовими і мирним населенням: “Я багато де побував в Афганістані, і будь-де, окрім Кабула, картина приблизно однакова: глинобитні хижі і крамниці-дукани, навколо них і ведеться усе життя. Там, де ми в це життя не втручалися, стосунки з місцевим населенням були непогані – щоправда, лише поряд із нашими частинами” [6, с. 8].

У багатьох спогадах містяться промовисті епізоди, котрі ілюструють таку ворожість афганців до радянських військових. При чому особливої переконливості цьому надають випадки з афганськими дітьми, котрі змальовані у цих розповідях відмінно, від цитованих вище вражень. Так, один із солдатів згадував про зустріч із пораненою в руку дівчинкою років семи. Усі зусилля надати їй допомогу виявилися марними, оскільки дівчинка тікала від “шураві”, впевнена, що той прагне її вбити [17, с. 78]. У спогадах полковника Генерального штабу В. Баранця міститься опис зустрічі з афганським хлопчиком на кладовищі, який плакав

біля могили. Декілька разів офіцер робив спроби наблизитися до нього, проте хлопчик тікав. Тоді полковник залишив на землі банку із “колою”, а сам рушив до машини. Хлопчик підбіг до банки, схопив її і з ненавистю жбурнув у спину офіцерові. Охоронник полковника промовив: “Напевне, душманеня”. Автор на це не відповів нічого [28, с. 84].

Подібних сцен, котрі містяться у спогадах радянських “афганців”, чимало, проте усі вони засвідчують формування переконаності в тому, що в Афганістані вони воюють із народом цієї країни. А це той випадок, коли “образ чужого” зливається з “образом ворога”. Саме під впливом цієї конфронтації виробляється портрет афганця-ворога, в якому усе менше залишається місця для афганця, якому прийшли допомагати будувати соціалізм. Один із вояків радянського спецназу прямо вказував: “Для мене немає різниці між мирними і духами. Усі вони одним миром мазані” [23, с. 47]. Інший його колега згадує про випадок, коли розвідгрупа обстріляла, як виявилось, мирний караван. Загнули в тому числі й жінки. “Проте каяття у той час я не відчув” – підсумував спецпризначенець [23, с. 46]. Можна припустити, що таке ставлення формувалося в умовах народної війни, яку вели афганці проти радянських окупаційних військ. І втрати, котрі несли останні, в тому числі від формально мирного населення, змушували бути завжди напоготові. Адже власне життя і життя бойового товариша важили куди більше, аніж життя потенційного (чи тим більш реального) ворога. Тому можна зрозуміти офіцера загону спецпризначення, котрий згадував: “Я звик від них (мирних жителів – О.К.) чекати більше неприємностей, аніж від кого-небудь іншого. З цього й складалося моє ставлення до них”. Проте і погоджувався, що “серед них також є досить нормальні люди” [23, с. 48]. Тому не дивно, що в очах радянських військових афганський народ “страшно заляканий, підступний” [11, с. 51]. Генерал-майор В. Семгайкін в афганцях бачив “улесливість, плазування перед збройною силою... Це дуже практичний народ. Він завжди з тим, у кого є гроші” [11, с. 158]. Тут з генералом можна полемізувати. Адже більше, ніж СРСР, в Афганістан матеріальних ресурсів не вкладала жодна країна світу. І усе ж такі афганський народ радянської присутності не прийняв. В іншому випадку знаходимо такі характеристики афганців, якими їх наділяли радянські військові: злодійкуватість, користолобство, продажність [4, с. 314].

Разом із цим чимало авторів робили спроби більш об'єктивно визначити риси національного характеру афганців, розібратися у мотивах їхніх дій і вчинків, з'ясувати причини ворожості до радянської присутності тощо. Чимало авторів відзначали працьовитість афганських селян: “На полях люди працюють, не розгинаючи спину, з ранку до вечора. Грунт поганий: пісок вперемішку із камінням, добрив жодних. І все ж по два врожаї на рік знімають” [4, с. 314]. Усі без винятку відзначають глибоку релігійність афганців. Саме цей фактор був найменше врахований під час прийняття рішення про військову операцію в цій мусульманській країні. Звертали увагу на те, що афганці не пробачають грубоців на свою адресу [25, с. 62]. Ще одна визначальна риса соціальної організації та національної психології кидалася у вічі “шураві”. Йдеться про трайбалізм, котрий і сьогодні лежить в основі соціальної організації та ментальності афганців. “Коли афганцеві говориш: ти – афганець, він не розуміє, про що йдеться. У нього немає національної психології. Він – частина свого племені і не більше того” [26, с. 144]. Така прив'язаність, фактична розчиненість людини в родовому колективі робила кровні зв'язки стрижнем соціальних відносин. Саме тому радянські військові відзначали кровну помсту як невід'ємний атрибут життя афганця: “за смерть близької людини відповідають лише смертю” [27]. А один із мемуаристів навіть наводить відомий в Афганістані тост: “Нехай береже нас Бог від отрути кобри, зубів тигра і помсти пуштуна” [25, с. 73].

Багато в чому саме інститутом кровної помсти пояснювали таку непримиримість афганців, передусім пуштунів, у протистоянні радянській окупації [27]. Напевне, що до багатьох з часом приходило усвідомлення того, що саме радянська військова присутність стала каталізатором громадянської війни в Афганістані і суттєвим чином поглибила афганську кризу. Так, в одних із спогадів наводиться діалог радянського солдата із полоненим “духом”. На запитання: “А давно ти ходиш у гори?” останній відповів: “З тих пір, як ви з'явилися” [28, с. 314].

Загалом же проблема мотивації афганського руху опору рідко піднімалася у спогадах військових. Це природно, адже це – ворог, котрий зі зброєю в руках протистоїть “нашим”. І тому змальовується він у не надто привабливих фарбах. Хоча трапляються й винятки. До таких віднесемо мемуари генерала О.І. Лебедя. Він чітко визначив п'ять категорій афганців, які воювали проти радянського обмеженого контингенту. “Перша – це люди, для яких перебування на їхній рідній землі будь-яких окупаційних військ є нестерпним. Люди горді, волелюбні, незалежні. Люди-патріоти” [22, с. 91]. Зауважимо, що під цю характеристику потрапляла значна частина афганців, особливо населення зони пуштунських племен, а також, як це не дивно, афганської півночі – таджиків, туркмени, узбеки. Багато із них перемістилися з радянської Середньої Азії в 1920-х рр., під час встановлення там радянської влади. Це були нащадки “басмачів”, і їх ставлення до радянських військ було особливо ворожим. “Друга категорія – продовжує О. Лебедь – люди, котрі внаслідок калейдоскопічної зміни влад... втратили якесь майно, часом немале, і в ході війни прагнули його повернути або ж набути нове. Третя категорія – релігійні фанатики. Четверта категорія – найманці. А наступну категорію ми, на превеликий жаль, породжували самі” [22, с. 91]. Тут генерал з обуренням пише про поширену серед радянських військ практику “зачисток” і ударів по кишлаках “всліпу”. Наслідком цього були величезні жертви серед мирного населення. А далі – кровна помста, про яку вже йшлося. “І ось він (афганець – О.К.) уже не людина, а вовк... І чим довше триває війна, тим більше таких вовків...” [22, с. 91]. Надзвичайно емка характеристика.

Загалом же при різній оцінці ворога більшість авторів сходиться на думці, що війна велася проти афганського народу. А народ, як відомо, перемогти не можна. І це робило сприйняття війни в Афганістані як явища безперспективного, незрозумілого і непотрібного. Трагедія полягала ще й у тому, що військовослужбовці, котрі стали заручниками хибного зовнішньополітичного курсу кремлівських старців в

Афганістані, зіштовхнулися у своїй більшості з усвідомленням непотрібності і безперспективності свого подальшого мирного життя і на Батьківщині, після повернення з цієї війни. Ця гіркота також звучить лейтмотивом у багатьох творах радянських «афганців».

Джерела та література

1. Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.) / Анатолий Арсеньевич Костыря. – Донецк: ООО «ИПП «Промінь», 2009. – 600 с.
2. Рубцов Ю.В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979 – 1989 годы) / Юрий Викторович Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 48 – 71.
3. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Елена Спартаковна Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 288 с.
4. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Елена Спартаковна Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 383 с.
5. Драгомирецкий В. Афганское общество в восприятии советских солдат и офицеров / Виталий Драгомирецкий // Посев. – 2009. – №1. – С. 25 – 28.
6. Жемчугов А.А. Кому мы обязаны «афганом»? / Аркадий Алексеевич Жемчугов. – М.: Вече, 2012. – 368 с.
7. Верстаков В. Афганский дневник / Виктор Верстаков. – М. Воениздат, 1983. – 141 с.
8. Меримский В.А. Кабул – Москва: война по заказу / Виктор Аркадьевич Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 11 – 21.
9. Кузьмин Н.М. Афганистан. Записки начальника разведки 201 мсд / Николай Михайлович Кузьмин. – К.: Издательский дом «Военная разведка», 2010. – 206 с.
10. Шкиря И.И. Афганистан. Эпизоды. Воспоминания. Хорьков В.С. В горах Гиндукуша. Дневник / Иван Иванович Шкиря, Владимир Сильвестрович Хорьков. – Ужгород: Карпаты, 2008. – 208 с.
11. Корж Г.П. Афганское досье: Война СССР в Афганистане / Геннадий Петрович Корж. – Х.: Фолио, 2002. – 559 с.
12. Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Давид Гай, Владимир Снегирев. – М.: СП ИКПА, 1991. – 384 с.
13. Нешумов Ю.А. Границы Афганистана: трагедия и уроки / Юрий Алексеевич Нешумов. – М.: Жуковский: Граница; Кучково поле, 2006. – 352 с.
14. Лапшин Ю.М. Афганский дневник / Юрий Михайлович Лапшин. – М.: ОЛМА ПРЕСС Образование, 2004. – 477 с.
15. Наши люди в Царандое / Интервью с С. Селиверстовым // Родина. – 1999. – №2. – С. 92 – 93.
16. Бочаров Г.Н. Был и видел (Афганистан, 1986 год) / Геннадий Николаевич Бочаров. – М.: Политиздат, 1987. – 62 с.
17. Алексиевич С.А. Цинковые мальчики: Документальная проза / Светлана Александровна Алексиевич. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 172 с.
18. Боровик А.Г. Афганистан. Еще раз про войну / Артем Генрихович Боровик. – М.: Международные отношения, 1990. – 256 с.
19. Меримский В.А. Война в Афганистане: записки участника / Виктор Аркадьевич Меримский // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 74 – 117.
20. Пашкевич Н.М. Афганистан: война глазами комбата / Михаил Михайлович Пашкевич. – М.: Воениздат, 1991. – 128 с.
21. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985 – 1991) / Сост. А. Черняев (руководитель проекта), А. Вебер, В. Медведев. – М.: Горбачев-Фонд, 2008. – 800 с.
22. Лебедь А.И. За державу обидно / Александр Иванович Лебедь. – М.: Редакция газеты «Московская правда», 1995. – 464 с.
23. Чикишев А. Спецназ в Афганистане / Алексей Чикишев. – М.: 2000. – 61 с.
24. Баранец В. Потерянная армия. Записки полковника Генштаба / Виктор Баранец // Родина. – 1999. – №2. – С. 84 – 85.
25. 15-я бригада Спецназа: Люди и судьбы. Афганистан глазами очевидцев / Беков С.М., Кривопапов О.В., Старов Ю.Т., Мусиенко А.В. – М. НПВД «Русская панорама», 2009. – 556 с.
26. Стрельцова Н.И. Возвращение из Афганистана / Нинель Ильинична Стрельцова. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 224 с.
27. Рохлин Л. «Я не боялся воевать» / Лев Рохлин // Родина. – 1999. – №2. – С. 65.
28. Афганистан болит в моей душе... Воспоминания, дневники советских воинов, выполнявших интернациональный долг в Афганистане / Лит. запись П. Ткаченко; Предисл. Ю. Теплова. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 254 с.

Kovalkov O. Afghanistan a the Afghanistan war by eyes of soviet “Afghans”.

On the basis of mainly memoir literature and diary records realizable attempt of reconstruction of character of Afghanistan and his habitants, and also the Afghanistan conflict and participating of the USSR in him, in perception of soviet military men-“Afghans”. It is well-proven that character “stranger” in consciousness of soviet servicemen in the conditions of the hard armed confrontation gradually transformed in character of “enemy”. The evolution of attitude toward the Afghanistan events and participating of the USSR in them from the side of direct participants of conflict is traced to.

Key words: Democratic Republic of Afghanistan, the Limited contingent of Soviet troops, the war in Afghanistan, memoirs, perception and awareness.